
IVO ANDRIĆ

PISMO IZ 1920. GODINE

Mart mesec 1920. godine. Železnička stanica u Slavanskom Brodu. Ponoć prošla. Sa neodređene strane duva vetar koji ovako neispavanim i od putovanja zamorenim ljudima izgleda hladniji i jači nego što je. U visini zvezde promiču između uzvitalanih oblaka. U daljini, po nevidljivim kolosecima kreću se brže ili sporije, žute i crvene svetlosti sa prodornim glasom kondukterskih pištaljki ili otegnutim zviždukom lokomotiva u koji mi putnici unosimo melanholiju naše zamorenosti i čamotinju dugog, zlovoljnog čekanja.

Pred stanicom, pored prvog koloseka, sedimo na koferima i čekamo voz kome ne znamo ni čas dolaska ni odlaska, jedino što znamo, to je da će biti prepun, nabijen putnicima i prtljagom.

Čovek koji sedi pored mene moj je davnašnji zna-
nac i prijatelj koga sam za poslednjih pet-šest godina izgubio iz vida. Zove se Maks Levenfeld, lekar je i lekarski sin. Rodio se i odrastao u Sarajevu. Otac mu je kao mlad lekar napustio Beč, nastanio se u Sarajevu gde je stekao veliku praksu. Poreklom su Jevreji, ali već u trećoj generaciji pokršteni. Majka mu je rodom iz Trsta, kći italijanske baronice i austrijskog pomorskog oficira, potomka francuskih emigranata. Njenog stasa, hoda i gospodskog načina odevanja sećaju se dva naraštaja Sarajlija. To je bila jedna od onih lepotica čiju lepotu i najdrskiji i najsiroviji ljudi gledaju sa poštovanjem i obzirom koga inače nemaju.

Zajedno smo išli u sarajevsku gimnaziju, samo što je on bio za tri razreda preda mnom, što u tim godinama znači mnogo.

Sećam se nejasno da sam ga primetio čim sam došao u gimnaziju. On je tada pošao u četvrti razred, ali se još odevao kao dete. To je bio snažan dečak, „švapče”, u marinskom odelu tamno modre boje, sa lengerima navezenim u uglovima široke marinske kragne. Nosio je još

* *Pregled*, Sv. I, knj. I, God. I, maj 1946. str. 27.

uvek kratke pantalone. Na nogama plitke crne cipele savršenog oblika. A između belih kratkih čarapa i pantalone goli, snažni listovi, rumeni od krvi i već osuti svetlim maljama.

Tada između nas nije bilo i nije moglo biti dodira. Sve nas je delilo, godine, izgled i navike, imovno stanje i društveni položaj naših roditelja.

Ali mnogo bolje ga se sećam iz docnijeg vremena, kad sam ja bio u petom a on u osmom razredu gimnazije. Tada je to bio već protegljast mlad čovek svetlih očiju koje su odavale neobičnu osetljivost i veliku živost duha, dobro ali nehatno odeven, sa bujnom plavom kosom koja mu je stalno padala u jakim nemirnim bičevima, diskusije koju je jedna grupa naših drugova iz viših razreda vodila na klupi u parku.

U tim našim đačkim rasprama nije bilo granice ni obzira, pomerani su svi principi i praskavim rečima minirani čitavi duhovni svetovi u temeljima. Sve je, naravno, i posle toga ostajalo na svom mestu, kao neka nagovest velikih podviga borbenih vremena i teških lutanja, koja tek imaju da dođu.

Kad sam, posle jedne žive diskusije, ustreptao od uzbuđenja i ubeđen u svoj trijumf (isto kao što je bio i moj protivnik u diskusiji), krenuo kući, Maks mi se pridružio. Bilo je prvi put da ostajemo nas dvojica nasamo. To mi je laskalo i dizalo moj pobeđnički zanos i visoko mišljenje o sebi. On me je raspitivao šta čitam i gledao me pažljivo, kao da me prvi put u životu vidi. Odgovarao sam mu uzbuđeno. Odjednom on zatade, pogleda me pravo u oči i reče mi čudno mirnim načinom.

— Znaš, htio sam da ti kažem da nisi tačno citirao Haeckla.

Osetih kako pocrveneh i kako se zemlja lagano krenu ispod mojih nogu i opet vrati na svoje mesto. Naravno da sam pogrešno citirao; moj citat je bio iz neke jevtine brošure, nesigurno zapažen i, verovatno, rđavo preveden. Sav moj dojakošnji trijumf pretvori se u grižu savesti i osećanje stida. Modre, svetle oči su me gledale bez sažaljenja, ali i bez najmanjeg traga zlurdosti ili nadmoćnosti. I Maks ponovi moj zlosrećni citat, u ispravljenom obliku. A kad smo došli pred njegovu lepu kuću, na obali Miljacke, on mi steže čvrsto ruku i pozva me da dođem sutra posle podne kod njega i razgledam njegove knjige.

To posle podne bilo je za mene doživljaj. Video sam prvu pravu biblioteku u životu i bilo mi je

jasno da vidim svoju sudbinu. Maks je imao mnogo nemačkih i nešto italijanskih i francuskih knjiga koje su pripadale njegovoj majci. On mi je sve to pokazivao sa mirom na kom sam mu više zavelo nego na knjigama. To i nije bila zavist, nego osećaj bezgraničnog zadovoljstva i silna želja da se i ja jednog dana tako slobodno krećem po tom svetu knjiga iz kojih, čini mi se, svetlost i toplina biju. On je i sam govorio kao da iz knjige čita, slobodno, i kretao se bez hvalisanja u tom svetu slavnih imena i velikih ideja, dok sam ja drhtao od uzbuđenja, od sujete, stideći se velikana među koje ulazim i strahujući od sveta koji sam napolju ostavio i u koji mi se valja vratiti.

Te poslepodnevne posete kod starijeg druga počele su da se ponavljaju i da bivaju češće. Naglo sam se usavršavao u nemačkom jeziku, počeo sam da čitam italijanski. Nosio sam i kući u svoj sirotinjski stan te lepo povezane stare knjige. Zaostao sam u učenju školskih knjiga. Sve što sam čitao izgledalo mi je kao sveta istina i uzvišena obaveza za mene lično, koje se ne mogu oteti ako neću da izgubim ugled u svojim očima i svaku veru u sebe. Znao sam samo jedno, da treba sve to čitati, da treba pisati takve ili slične stvari. Ninašta drugo u životu nisam pomišljao.

Jednog dana se naročito sećam. Bio je maj mesec. Maks se spremao za maturu, ali bez uzbuđenja i vidljiva napora. Odveo me je pred mali odvojen orman na kome je zlatnim slovima pisalo Helios-Klassiker Ausgabe. I znam da mi je rekao da je orman kupljen zajedno s knjigama. Meni je i orman izgledao kao svetinja i njegovo drvo prožeto svetlošću. Maks je izvadio jednu svesku Getea i stao da mi čita Prometeja.

Počeo je sa nekim novim, meni dotle nepoznatim glasom i odmah se videlo da je do sada bezbroj puta pročitao tu pesmu:

•

Pokri svoje nebo, Zevse,
oblaka tmušom
i kušaj kao ludo dete
što obezglavljuje čkalj,
svoju snagu na hrašću i bregovima!
Ali mi zemlju moju
moraš ostaviti
i kolibu, koju mi ne podiže ti,
i ognjište moje
na čijem ognju mi
zavidiš!

Na kraju, lupao je pesnicom odmereno ali snažno o ručicu fotelje u kojoj je sedeo: kosa mu je pala na obe strane lica oblivenog rumenilom.

Evo me gde sedim, stvaram ljude
po svojoj slici,
rod meni ravan,
da trpi, da plače
da uživa i da se raduje,
i da se ne osvrće na tebe,
kao ni ja!

To je bilo prvi put da ga tako vidim. Slušao sam sa divljenjem i lakim strahom. Onda smo izišli napolje i u toplom sumraku nastavili razgovor o pesmi. Maks me je pratio do moje strme ulice, a zatim ja njega opet do obale, pa on mene, pa ja njega. Noć se uhvatila i svet počeo da se proređuje a mi smo jednako premerali taj put raspravljajući o smislu života i poreklu bogova i ljudi. Jednog trenutka se sećam naročito dobro. Kad smo po prvi put stigli u moju neuglednu ulicu i stali kod nekih nagnutih, sivih taraba, Maks je čudno ispružio levu ruku preda se i rekao mi nekako toplo, poverljivo:

— Znaš, ja sam ateista.

Nad povaljenom ogradom cvala je u gustom spletu zova i širila jak, težak miris koji mi je dolazio kao miris života samog. Veče je bilo svečano, i sve oko nas tiho, a kupola neba iznad mene, puna zvezda, izgledala mi je kao nova. Od uzbuđenja nisam umeo ništa da kažem. Osećao sam samo da se nešto važno desilo između mene i ovoga starijeg druga i da se sada ne možemo prosto rastati i otići svaki svojoj kući. Tako smo i ostali, šetajući do neko doba noći.

Maksova matūra nas je rastala. On je otišao u Beč da studira medicinu. Jedno kratko, vreme smo se i dopisivali, ali prepiska je zapela. Vidali smo se ponekad o raspustu, ali bez stare prisnosti. Zatim je došao ovaj rat koji nas je potpuno rastavio.

A sada, posle nekoliko godina mi smo se našli, evo, opet, na ovoj ružnoj i dosadnoj stanici. Putovali smo od Sarajeva dovde istim vozom, a ni smo to znali i tek ovde smo se videli, i sad čekamo neizvesni dolazak beogradskog voza.

U nekoliko reči ispričali smo jedan drugom kako smo proveli rat. On je već prve godine rata završio studije, a zatim prešao kao lekar sve austrijske frontove služeći uvek u bosanskim pukovima. Za vreme rata otac mu je umro od pegavog tifusa, a majka je napustila Sarajevo i pre-

selila se u Trst kod svojih. Maks je proveo nekoliko poslednjih meseci u Sarajevu, koliko mu je trebalo da uredi svoje stvari. U sporazumu sa majkom prodao je onu očevu kuću na obali Miljacke i veći deo stvari. Sad putuje u Trst majci, a odatle misli dalje, u Argentinu, možda i u Boliviju. Ne izjašnjava se otvoreno o tome, ali tek, napušta Evropu zauvek.

Maks je okrupneo od života na frontu, ogrubeo, odeven kao neki preduzimač, koliko mogu da vidim. U mraku naslućujem njegovu jaku glavu sa bujnom, svetlom kosom i slušam njegov glas koji je s godinama postao dublji i muškiji i njegov sarajevski izgovor u kojem su konsonanti umekšani a vokali mutni i otegnuti. U jeziku mu se osećala uopšte izvesna nesigurnost.

On je govorio i sada kao da čita sa mnogo neobičnih, knjiških, naučnih izraza. Ali to je bilo jedino što je ostalo od nekadašnjeg Maksa. Inače pomena nije bilo o poeziji ni o knjigama. (Niko se ne seća više Prometeja). Govorio je najpre nešto o ratu uopšte, i to sa velikom gorčinom, više u tonu nego u rečima, sa gorčinom koja i ne očekuje da će biti shvaćena. (Za njega u ovom velikom ratu nije bilo, takorekuć, više protivničkih frontova, oni su se pomešali, preivali jedan u drugi i stapali potpuno. Opšte stanje, zastrlo mu je vid i oduzelo razumevanje za sve ostalo). Sećam se da sam ostao zaprepašćen kada je rekao da čestita pobednicima i — da ih duboko žali, jer pobedeći vide na čemu su i šta treba da rade, dok pobednici još i ne slute šta ih čeka. Govorio je jetkim i beznadežnim tonom čoveka koji je mnogo izgubio i sad može da govori šta hoće, znajući dobro i da mu za to niko ništa ne može, i da mu to ništa ne pomaže. Posle toga velikog rata sretalo se među inteligentima dosta takvih kivnih ljudi, kivnih na neki naročit način, na nešto neodređeno u životu. Ti ljudi nisu nalazili u sebi ni sposobnost da se mire i prilagodavaju ni snagu velikih odluka u protivnom pravcu. On je, činilo mi se u tom trenutku bio jedan od tih.

Ali, taj je razgovor brzo zapeo, jer ni on ni ja nismo želeli da se prepiremo u ovoj noći, na neobičnom mestu uzbuđenja posle toliko godina. Zato smo govorili o drugim stvarima. Upravo, govorio je on. Govorio je uvek onim svojim bizarnim rečima i složenim rečenicama, kao čovek koji živi više sa knjigama nego s ljudima, ali hladno i stvarno, bez okolišanja i ulepšavanja, onako kao kad osvojimo medicinski udžbenik i nađemo u njemu simptome svoje bolesti.

Nudim ga cigaretom, ali on kaže da ne puši, i to izgovara naglo, gotovo sa strahom i odvrat-

nošću. I dok ja palim jednu cigaretu o drugu, on govori nekako usiljeno bezbrižno, kao da time odgoni druge, teže misli.

— Eto, nas dvojica smo se dohvatili širokog koloseka, a to znači: uhvatili smo kvakcu vrata koja vode u veliki svet. Ostavljamo Bosnu. Ja se u nju nikad ni vratiti neću, ali ti hoćeš.

— Ko zna? upadom zamišljeno, gonjen onom naročitom sujetom po kojoj mladi ljudi vole da svoju sudbinu vide u dalekim zemljama i na neobičnim putevima.

— Ne, ne, ti ćeš se svakako vratiti, kaže moj saputnik pouzdano kao da postavlja dijagnozu, a ja ću se celog života nositi sa sjećanjem na Bosnu, kao sa nekom bosanskom bolešću kojoj je uzrok, ni sam ne znam pravo, da li u tome što sam se u Bosni rodio i odrastao ili što se nikad više neću vratiti u nju. Svejedno.

Na neobičnom mestu, u neobično doba i razgovor postaje neobičan, pomalo kao u snu. Gledam iskosa krupno, zgrčenu siluetu nekadašnjeg druga pokraj sebe i mislim; mislim kako malo liči na onoga mladića što je udarao pesnicom i recitovao: pokrij svoje nebo, Zevse!..., mislim šta će biti od nas ako nas život i dalje bude menjao ovako brzo i ovako duboko, mislim da su samo promene koje zapažam na sebi dobre i pravilne. I dok sve to mislim, najednom primjećujem da drug do mene opet govori. Trgnuvši se iz svojih misli, slušam ga pažljivo. Tako pažljivo da mi se čini da su svi oni stanični šumovi oko mene umukli i da samo njegov glas romori u vetrovitoj noći.

— Da, dugo vremena ja sam zaista mislio da ću, kao i otac mi, provesti život lječeći sarajevsku djecu i da ću kao i on ostaviti kosti na groblju u Koševu. Već ono što sam vidio i doživio u bosanskim regimentima za vrijeme rata pokolebalo me je u tome, ali kad sam ljetos demobilisan i proveo svega tri mjeseca u Sarajevu, meni je postalo jasno da ja tu neću moći ostati i živiti. A sama pomisao da živim u Beču, Trstu ili kojem drugom austrijskom gradu izaziva u meni odvratnost, odvratnost do povraćanja. I zato sam počeo da pomišljam na Ameriku.

— Dobro, može li da se zna, šta je to od čega ti bježiš iz Bosne?

— Pitao sam ja sa neobazrivošću sa kojom su tada ljudi mojih godina postavljali pitanja.

— Pa, „može da se zna”, samo to nije lako ovako u prolazu, na stanici ulkratko kazati. A kad bih

ipak morao jednom reći šta je to što me goni iz Bosne, ja bih rekao: mržnja.

Maks naglo ustade, kao da je u svom govoru udario na nevidljivu ogradu. I ja izronih na stvarnost hladne noći na železničkoj stanici u Slavonskom Brodu. Vetar je bivao sve jači i sve hladniji, svetlosti su žmirkale i promicale u daljini, sitne lokomotive su zviždale. Nad nama nestalo je i ono malo neba sa retkim zvezdama, samo magla i dim stvaraju dostojan pokrivač za ovu ravnicu na kojoj čovek, čini mi se, do očiju tone u crnu, masnu oranicu.

U meni se javi, i naglo poraste, ljuta i nasrtljiva želja da pobijem njegovo tvrđenje iako mi ono nije bilo dovoljno jasno i razumljivo. Obojica smo zbunjeno ćutali. Teško je ležalo ćutanje između nas. U noći, nije se moglo predvideti koji će od nas dvojice prvi progovoriti. U tom trenutku začu se iz daljine tutanj brzog voza i odmah zatim njegov težak pisak, potmulo kao da dolazi iz betonskog svoda. Sva stanica odjednom ožive. Stotine dotad nevidljivih likova digoše se u tami i počеше da trče u susret vozu. Skočismo i nas dvojica i stadosmo da vučemo kofere, a gužva u koju smo zapali sve nas je više rastajala. Uspeo sam samo još da mu dam svoju beogradsku adresu.

Desetak dana docnije primio sam u Beogradu pozamašno pismo. Po krupnom rukopisu nisam mogao da poznam od koga je. To mi je iz Trsta pisao Maks, na svom maternjem jeziku.

Dragi, stari prijatelju,

Kad smo se onako slučajno sreli u Slavonskom Brodu naš razgovor je bio iskidan i mučan. I da smo imali mnogo bolju priliku i više vremena, ne verujem da bi se sporazumeli i sve izveli na čistinu. Neočekivani susret i nagli rastanak onemogućili su to potpuno. Spremam se da napustim Trst, gde mi živi majka. Odlazim u Pariz, gde imam neke rođake sa majčine strane. Ako mi kao strancu dozvole tamo lekarsku praksu, ostaću u Parizu, ako ne, idem zaista u Južnu Ameriku.

Ne verujem da će ovih nekoliko nepovezanih stavova što ih u brzini pišem moći potpuno objasniti stvar i opravdati u tvojim očima moje „bežanje iz Bosne“. Šaljem ih ipak, jer osećam da ti dugujem odgovor i jer, sećajući se naših đaćkih godina, želim da me ne shvatiš pogrešno i da ne gledaš u meni običnog Švabu i „kuferasa“ koji olako napušta zemlju u kojoj se rodio, u trenutku kad ona počinje slobodan život i kad joj je potrebna svaka snaga.

Da predem odmah na stvar. Bosna je divna zemlja, zanimljiva, nimalo obična zemlja i po svojoj prirodi i po svojim ljudima. I kao što se pod zemljom u Bosni nalaze rudna blaga tako i bosanski čovek krije nesumnjivo u sebi mnogu moralnu vrednost koja se kod njegovih sunarodnika u drugim jugoslovenskim zemljama ređe nalazi. Ali vidiš, ima nešto što bi ljudi iz Bosne, bar ljudi tvoje vrste, morali da uvide, da ne gube nikad iz vida: Bosna je zemlja mržnje i straha. Ali da ostavimo po strani strah koji je samo korelacijske mržnje, njen prirodan odjek, i da govorimo o mržnji. Da, mržnji. I ti se instinktivno trzaš i glumiš kad čuješ tu reč (to sam video one noći na stanici), kao što se svaki od vas opire da to čuje, shvati i uvidi. A stvar je baš u tome što bi to trebalo uočiti, utvrditi, analizirati. I nesreća je u tome što to niko neće i ne ume da učini. Jer, fatalna karakteristika te mržnje i jeste u tome što bosanski čovek nije svestan mržnje koja živi u njemu, što zazire od njenog analisanja, i — mrzi svakog ko pokuša da to učini. Pa ipak, činjenica je: da u Bosni i Hercegovini ima više ljudi koji su spremni da u nastupima nesvesne mržnje, raznim povodima i pod raznim izgovorima, ubijaju ili budu ubijeni, nego u drugim po ljudstvu i prostranstvu deset puta većim slovenskim ili neslovenskim zemljama.

Ja znam da mržnja, kao i gnev ima svoju funkciju u razvitku društva, jer mržnja daje snagu, a gnev izaziva pokret. Ima zastarelih i duboko ukorenjenih nepravdi i zloupotreba koje samo bujice mržnje i gneva mogu da iščupaju i otplave. A kad te bujice splasnu i nestanu, ostaje mesto za slobodu, za stvaranje boljeg života. Savremenici vide mnogo bolje mržnju i gnev, jer pate od njih, ali potomstvo će videti samo plodove snage i pokreta. Znam ja to dobro. Ali ovo što sam gledao u Bosni, to je nešto drugo. To je mržnja, ali ne kao neki takav trenutak u toku društvenog razvitka i neminovan deo jednog historijskog procesa, nego mržnja koja nastupa kao samostalna snaga, koja sama u sebi nalazi svoju svrhu. Mržnja koja diže čoveka protiv čoveka i zatim podjednako baca u bedu i nesreću ili goni pod zemlju oba protivnika; mržnja koja kao rak u organizmu troši i izjeda sve oko sebe, da na kraju i sama ugine, jer takva mržnja, kao plamen, nema stalnog lika i sopstvenog života, ona je prosto oruđe nagona za uništenjem ili samouništenjem, samo kao takva postoji i samo dok svoj zadatak potpunog uništenja ne izvrši.

Da, Bosna je zemlja mržnje. To je Bosna. I po čudnom kontrastu, koji u stvari nije tako ni čudan, i možda bi se pomnijom analizom dao lako

objasniti, može se isto tako kazati da je malo zemalja u kojima ima toliko tvrde vere, uzvišene čvrstine karaktera, toliko nežnosti i ljubavnog žara, toliko dubine osećanja, privrženosti i nepokolebljive odanosti, toliko žeđi za pravdom. Ali ispod svega toga kriju se u neprozirnim dubinama oluje mržnje, čitavi uragani sapetih, zbijenih mržnja koje sazrevaju i čekaju svoj čas. Između vaših ljubavi i vaše mržnje odnos je isti kao između vaših visokih planina i hiljadu puta većih i težih nevidljivih geoloških naslaga na kojima one počivaju. I tako, vi ste osuđeni da živite na dubokim slojevima eksploziva koji se s vremena na vreme pali upravo iskrama tih vaših ljubavi i vaše ognjene i svirepe osećajnosti. Možda je vaša najgora nesreća baš u tome što i ne slutite koliko mržnje ima u vašim ljubavima u zanosima, tradicijama i pobožnostima. I kao što tlo na kom živimo prelazi, pod uticajem atmosfere vlage i toplote, u naša tela i daje im boju i izgled, i određuje karakter i pravac našem načinu života i našim postupcima, tako silna, podzemna i nevidljiva mržnja na kojoj živi bosanski čovek ulazi neprimetno i zaobilazno u sve njegove, i najbolje, postupke. Poroci rađaju svuda na svetu mržnju, jer troše a ne stvaraju, ruše a ne grade, ali u zemljama kao što je Bosna i vrline govore i deluju često mržnjom. Kod vas asketi ne izvlače ljubav iz svoje askeze, nego mržnju na sladostrasnike; trezvenjaci mrze one koji piju, a u pijanicama se javlja ubilačka mržnja na ceo svet. Oni koji venuju i vole smrtno mrze one koji ne veruju ili one koji drugačije veruju i drugo vole. I, na žalost, često se glavni deo njihove vere i njihove ljubavi gubi u toj mržnji. (Najviše zlih i mračnih lica može čovek sresti oko bogomolja, manastira i tekija). Oni koji tlače i eksploatišu ekonomski slabije, unose u to još i mržnju koja tu eksploataciju čini stotruko težom i ružnijom, a oni koji te nepravde podnose maštaju o pravdi i odmazdi, ali kao o nekoj osvetničkoj eksploziji koja bi, kad bi se ostvarila po njihovoj zamisli, morala da bude takva i toliko da bi raznela i tlačenoga zajedno sa mrskim tlačiteljem. Vi ste, u većini, navikli da svu snagu mržnje ostavljate za ono što vam je blizu. Vaše su svetinje redovno iza tristo reka i planina, a predmeti vaše odvratnosti i mržnje tu pored vas, u istoj varoši, često sa druge strane vašeg avlijskog zida. Tako vaša ljubav ne traži mnogo dela a vaša mržnja prelazi vrlo lako na delo. I svoju nođenu zemlju vi volite, žarko volite, ali na tri četiri razna načina koji se među sobom isključuju, smrtno mrze i često sudaraju. U nekoj Macasanovoj pripovesti ima jedan dionizijski opis proleća koji završava rečima da bi u takve dane po svim uglovima trebalo lepiti oglase: „Građanine francuski, proleće je, čuvaj se ljubavi!“ Možda bi u Bosni

trebalo opominjati čoveka da se na svakom koraku u svakoj misli i svakom, i najuzvišenijem, osećanju čuva mržnje, nesvesne, urođene, endemične mržnje. Jer, toj zaostaloj i ubogoj zemlji u kojoj žive zbijene četiri razne vere trebalo bi četiri puta više ljubavi, međusobnog razumevanja i snošljivosti, nego drugim zemljama. A u Bosni je, naprotiv, nerazumevanje, koje povremeno prelazi u otvorenu mržnju, zajednička karakteristika stanovnika. Između raznih vera jazovi su tako duboki da samo mržnja uspeva ponekad da ih pređe. Znam da mi se na to može odgovoriti da se u tom pogledu ipak primećuje izvestan napredak, da su ideje XIX veka i ovde učinile svoje, a da će sada posle oslobođenja i ujedinjenja sve ići mnogo bolje i brže. Bojim se da nije tako. (Ja sam, čini mi se, za ovo nekoliko meseci dobro video stvarne međusobne odnose ljudi raznih vera i raznih narodnosti u Sarajevu!) Štampaće se i govoriti svuda i svakom prilikom: „Brat je mio koje vere bio” ili „Ne pita se ko se kako krsti, nego čija mu krvca grije grudi”. „Integralno narodno jedinstvo ne poznaje verskih ni plemenskih razlika”. Ali, oduvek je u bosanskim građanskim krugovima bilo dosta lažne građske učtivosti, mudrog varanja sebe i drugih zvučnim rečima i praznim ceremonijalom. To prikriva kako tako mržnju, ali je ne uklanja i ne sprečava u rastu. Bojim se da pod pokrovom svih savremenih maksima mogu u tim krugovima da dremaju stari nagoni i kainovski planovi i da će živeti dok god ne budu potpuno izmenjene osnove materijalnog i duhovnog života u Bosni. A kad će doći to vreme, i ko će imati snagu da to izvede? Jednom će doći, ja u to verujem, ali ono što sam video u Bosni ne ukazuje na to da se tim putem već sada ide. Naprotiv.

Ja sam o tome razmišljao, naročito poslednjih meseci, kad sam se još borio sa odlukom da zauvek napustim Bosnu. Razumljivo je da ne spava dobro čovek koji se nosi takvim mislima. I ja sam ležao pored otvorenog prozora, u sobi u kojoj sam se rodio, napolju je šumela Miljacka naizmenice sa vetrom rane jeseni u još običnom lišću.

Ko u Sarajevu provodi noć budan u krevetu, taj može da čuje čudne glasove sarajevske noći. Teško i sigurno izbija sat na katoličkoj katedrali: dva posle ponoći. Prođe više od jednog minuta (tačno sedamdeset i pet sekundi, ja sam brojao) i tek tada se javi nešto slabijim ali prodornim zvukom sat sa pravoslavne crkve, i on iskucava svoja dva sata posle ponoći. Malo za njim iskuca promuklim, dalekim glasom sahat-kula kod Careve džamije, i to iskuca jedanaest sati, avetinjski à la turka sati, po

čudnom računanju dalekih, tuđih predela sveta; Jevreji nemaju svoga sata koji iskucava, ali Bog jedini zna koliko je sada sati kod njih, koliko po sefardskom a koliko po eskenaskom računanju. Tako i noću, dok sve spava, u brojanju pustih sati gluvog doba, bdi razlika koja deli ove posle i poste po četiri razna, među sobom zavadena kalendara i sve svoje želje i motive šalju jednom nebu na četiri razna crkvena jezika. A ta razlika je, nekad vidljivo i otvoreno, nekad nevidljivo i podmuklo, uvek slična mržnji, često potpuno identična sa njom.

Tu specijalnu, bosansku mržnju trebalo bi proučavati i pobijati kao opak i duboko ukorenjenu bolest. I ja verujem da bi strani naučnici dolazili u Bosnu da proučavaju mržnju kao što proučavaju lepru, samo kad bi mržnja bila isto tako priznat, izdvojen i klasificiran predmet proučavanja kao što je lepra.

Pomišljao sam da se i sam dam na izučavanje te mržnje i, anališući je i iznoseći na svetlost dana, da doprinesem njenom uništenju. Možda je to i moja dužnost bila, jer ja sam, iako po poreklu stranac, u toj zemlji ugledao, što se kaže, „svetlost dana“. Ali posle prvih pokušaja i dužeg razmišljanja uvideo sam da nemam sposobnosti ni snage za to. Od mene se kao i od svih ostalih tražilo da ostanem na jednoj strani, da budem mržen i da mrzim. A ja to nisam smeo ni umeo. Možda bih, ako tako mora biti, i pristao da još jednom padnem kao žrtva mržnje, ali da živim u mržnji i sa mržnjom, da učestvujem u njoj, to ne mogu. A u zemlji kao što je Bosna, onaj koji ne ume ili, što je još više i teže, onaj koji svesno neće da mrzi, uvek je pomalo tuđi i izrod, a često mučenik. To važi i za vas rođene Bosance, a pogotovu za čoveka došljaka. — I tako sam ja, jedne od tih jesenskih noći, slušajući čudna dozivanja tih raznovrsnih, i raznoglasnih sarajevskih podneva, zaključio da ne mogu ostati u svojoj drugoj domovini Bosni, da ne treba da ostanem. Ja nisam toliko naivan da tražim u svetu laž u kojoj nema mržnje. Ne, meni treba samo mesto u kome ću moći samo živeti i raditi. Ovde to ne bih mogao. —

Ti ćeš sa podsmehom, možda i sa prezirom ponoviti svoju reč o mom bežanju iz Bosne. Ovo moje pismo neće imati snage da ti moj postupak objasni i opravda, ali izgleda da ima prilika u životu kad važi drevno latinsko pravilo: non est salus nisi infuga (samo je u zbegu spas). I verujem samo toliko da ne bežim od svoje čovečanske dužnosti, nego zato bih mogao da je potpuno i nesmetano izvršim.

Tebi i našoj Bosni želim u novom narodnom i državnom životu svaku sreću!

Tvoj M. L.

Prošlo je desetak godina. Retko sam se sećao druga iz detinjstva, i bio bih ga potpuno zaboravio da me osnovna misao njegovog pisma nije s vremena na vreme podsećala i na njega. Negde oko 1930. godine saznao sam posve slučajno, da se dr Maks Levenfeld zadržao u Parizu, da u predgrađu Neji ima rasprostranjenu praksu, i da je u našoj koloniji i među jugoslovenskim radnicima poznat kao „naš doktor” koji radnike i studente besplatno pregleda i, kad treba, sam im nabavlja lekove.

Prošlo je opet sedam osam godina. Jednog dana, i opet slučajno, saznao sam za dalju sudbinu ovog mog druga. Kad je u Španiji počeo građanski rat, on je napustio sve i otišao kao dobrovoljac u republikansku vojsku. Organizovao je previjališta i bolnice, proćuo se svojom vrednošću i svojim znanjem. Početkom 1938. godine nalazio se u jednom malom aragonskom gradiću čije ime niko od naših nije umeo pravo izgovoriti. Na njegovu bolnicu izvršen je vazdušni napad u po bela dana i on je poginuo zajedno sa gotovo svima svojim ranjenicima.

Tako je završio život čovek koji je pobjegao od mržnje.

